

В.І. Несцяровіч

Транслітарацыя беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом^{*}

У першай частцы аўтарам гэтай публікацыі абгрунтоўвалася спроба транслітарацыі арабскаалфавітных рукапісаў XVII–XIX стст. з выкарыстаннем элементаў фанетычнай транскрыпцыі [1]. Такі падыход дазваляў дэманстраваць каларыт тагачаснай жывой народна-дыялектнай мовы, якая складае моўную аснову кітабаў XVII–XIX стст. Зразумела, што такая сістэма, зручная для шырокай чытацкай аўдыторыі, не можа быць прыменена пры строгім навуковым падыходзе, паколькі пазбаўляе спецыялістаў дадатковых звестак аб графіка-арфаграфічным афармленні манускрыптаў і тым самым ускладняе правядзенне этымалагічных або ідэнтыфікацыйных назіранняў. Мэта другой часткі публікацыі заключаецца не толькі ў карэкціроўцы транслітарацыі з элементамі фанетычнай транскрыпцыі (аўтар ад гэтай ідэі не адмовіўся), але і ў абмеркаванні некаторых праблем, якія абазначыліся ў кітабістыцы ў апошнія гады ў сферы транслітарацыі арабскаалфавітных тэкстаў.

Здавалася б, пасля апублікавання манаграфіі Антона Антановіча [2] пытанне адносна транслітарацыі арабскаалфавітных рукапісаў, створаных татарскімі капіістамі ў XVII–XIX стст., павінна было б лічыцца вырашаным. Зрэшты, так яно і ёсць. Рускі алфавіт на кірылічнай аснове быў істотна дапоўнены А. Антановічам дадатковымі пад- і надрадкавымі сімваламі з мэтай «захавання ўсіх асаблівасцей арфаграфіі арыгінала» [2, с. 183]. Нават калі пакінуць убаку нязначныя ўдакладненні, выказаныя іншымі аўтарамі ў адрас транслітарацыйнай сістэмы (далей – ТС) А. Антановіча, усё роўна яна добра перадае самабытнасць любога арабскаалфавітнага тэксту і дазваляе вырашаць многія навуковыя задачы.

Іншая справа – вывучэнне тэкставай (змястоўнай) і моўнай (граматычнай, лексічнай) асновы манускрыптаў. Патрэба ў транслітарацыі, дзе кожнаму арабскаму знаку або комплексу знакаў адпавядае асобная кірылічная літара, у тым ліку і мадыфікаваная, адпадае. У гэтым выпадку даследчыкамі выкарыстоўваецца спрошчаны варыянт, што цалкам абгрунтавана. Спрашчэнне, як сведчаць апублікаваныя матэрыялы, закранула перадачу і галосных, і зычных, але неабходны мінімум інфармацыі аб графічнай аснове манускрыптаў пры гэтым захоўваецца. Можна, у прынцыпе, пагадзіцца з варыянтам такой уніфікаванай ТС, якую прымяніла Галіна Мішкінене да рукапісу XVII ст. [3]. Праўда, тут трэба адзначыць, што спрошчаная транслітарацыя прымяняецца даследчыцай да таго манускрыпта, графіка і арфаграфія якога ўжо ў навуковай літаратуры вывучана, таму патрэбы ў падрабязнай перадачы графічнага афармлення і не было. І другое. Спрошчаная транслітарацыя, якую Г. Мішкінене прапанавала ў 1991 г., у пазнейшых публікацыях была крыху скарыжавана даследчыцай у бок асноўнай, пашыранай ТС «па Антановічу»

^{*} Частка 2.

(напрыклад, камбінацыя *алиф + мадда* перадаецца літарай з дадатковым сімвалам *ā* і інш.), што зразумела: улічвалася спецыфіка канкрэтнага арабска-алфавітнага рукапісу [4]. Але справа не ў гэтым. Графіка-арфаграфічнае вывучэнне арабскаалфавітнай літаратуры, па вялікім рахунку, з’яўляецца паспяхова пройдзеным этапам сучаснай кітабістыкі. Па гэтай прычыне пошук прымальнай уніфікаванай транслітарацыі будзе ўсё часцей і больш настойліва заяўляць пра сябе, паколькі на першы план будуць выходзіць іншыя навуковыя задачы, якія надзейна і аб’ектыўна могуць вырашацца і пры выкарыстанні менавіта спрошчанай транслітарацыі. Дададзім толькі да гэтага – у тым ліку і з выкарыстаннем прынцыпаў фанетычнай транскрыпцыі, пра што ніжэй. І ўсё ж нават пры розных варыянтах канверсіі транслітараваных тэксты – умоўныя з пазіцыі іх гукавога афармлення.

Транслітуюцца арабскаалфавітныя тэксты таксама і лацінскімі літарамі. Як і ў выпадку з кірылічнымі, аўтары вымушаны былі мадыфікаваць і іх. Письмовая свабода, дараваная капіістам арабскім пісьмом, нарадзіла вялікую колькасць графічных варыянтаў; сродкаў для іх канверсацыі ні ў кірылічным, ні ў лацінскім алфавітах не хапіла. Паслядоўна карыстаюцца ТС з выкарыстаннем лацінскага пісьма Чэслаў Лапіч (Рэспубліка Польшча), Пауль Сутэр (Швейцарыя), Міхаіл Тарэлка (Рэспубліка Беларусь) і інш. У чым прынцыповая перавага ТС на аснове лацініцы над ТС А. Антановіча? Прынцыповай перавагі няма. Зрэшты, першапачаткова ні кірыліца, ні лацініца (у польскім або ў іншым варыянце) у перадачы арабскаалфавітных тэкстаў перавагі адна перад другой не маюць. Выбар адной з іх, па вялікім рахунку, з’яўляецца справай густу, этнічнага або патрыятычнага выяўлення, зручнасці і пад. Іншая справа, што і ў аўтараў, якія прытрымліваюцца канверсіі на лацінскае пісьмо, і ў аўтараў, якія карыстаюцца мадыфікаваным рускім або беларускім алфавітам, няма поўнага адзінства ў падыходах: адна і тая графічная або моўная з’ява ў розных аўтараў можа атрымліваць рознае афармленне ў межах аднаграфічнай ТС. У гэтым уся і справа. Напрыклад, у названых і вельмі аўтарытэтных аўтараў сродкамі лацінскага пісьма па-рознаму перадаецца арабская літара *ك* *кяф*, *фатха* – як *e* або як *a* і інш. [5–6]. Тым часам даследчыкі павінны быць упэўнены ў аднастайнасці перадачы арабскіх графічных знакаў. Можна ў гэтай сувязі выказацца аб прывядзенні да аднастайнасці абазначэнняў унутры кожнай аднаграфічнай (кірылічнай і лацінскай) транслітарацыйнай сістэмы. Але такое рашэнне палягае ў вобласці аўтарскіх перакананняў і волевыяўленняў.

Што датычыцца выкарыстання ў практыцы дзвюх графічных сістэм транслітаравання арабскіх манускрыптаў, то і кірыліца, і лацініца маюць на гэта права ў роўнай меры, паколькі самадастаткова праяўляюць сябе ў якасці сродкаў канверсіі. Нармалізатарства ў гэтым выпадку не будзе карэктным. Прапанова «развесці» гэтыя дзве сістэмы і прымяняць кірылічную «па Антановічу» для арабскаалфавітных тэкстаў XVI–XVII стст., напісаных «у асноўным па-старабеларуску», а лацінскую «па Лапічу» – для тэкстаў XVIII–XIX стст., «у якіх пераважае польская мова» [7], не можа быць падтрымана.

Справа не толькі ў тым, што з XVI ст. няма ніводнага арабскаалфавітнага рукапісу і для транслітарацыі кірыліцай астаецца толькі адно стагоддзе. Справа яшчэ і ў тым, што арабскаалфавітная спадчына XVIII–XIX стст. розная па жанрах, а ў залежнасці ад гэтага – і па моўнай аснове. Тафсіры, напрыклад, напісаны крэсавым варыянтам польскай мовы з субстратнай беларускай прысутнасцю, прычым у рознай ступені на розных старонках [6, с. 308 і наст.]. Мова хамаілаў – часта «крэсавая», але і беларускія тэксты маюць месца. У кітабах XVIII–XIX стст., наадварот, дамінуе тагачасная беларуская народна-дыялектная мова. Пры гэтым назіраюцца, асабліва ў рукапісах XIX

ст., дыялектныя насленні, у тым ліку ўзаемавыключальнага характару з пазіцыі іх распаўсюджанасці і бытавання, што сведчыць пра неаднаразовае перапісванне кітабаў або/і магчымае фарміраванне новай копіі з розных крыніц. Акрамя таго, фіксуецца нямагла граматычных форм, уласцівых старабеларускаму кірылічнаму пісьменству ранейшых эпох, што сведчыць пра ўплыў апошніх на пісьмовую практыку папярэдніх татарскіх кніжнікаў. У напрамку да сярэдзіны XIX ст. колькасць польскамоўных тэкстаў і ўставак у кітабах павялічваецца, але не з'яўляецца ні рашаючай, ні нават значнай у адносінах да беларускамоўнай асновы. Бясспрэчнае выключэнне складаюць асобныя невялікія кітабы, у прыватнасці невялікі па аб'ёме Кітаб 1868 г., напісаны Аляксандрам Хасяневічам на крэсвай польскай мове, беларускіх тэкстаў тут мала. У астатнім жа мы маем кітабы, у якіх беларуская мова пераважае.

Тым часам Г. Мішкінене, карыстаючыся кірылічнай транслітарацыяй, апублікавала тры тэксты пачатку–сярэдзіны XVII ст. з каментарыем і перакладам на рускую і літоўскую мовы [7, с. 43]. Можна будзе толькі пашкадаваць, калі тэксты XVIII ст., якія знаходзяцца ў Вільнюскіх бібліятэках, Галіна Антонаўна апублікуе ў іншай канверсійнай сістэме, адмовішыся ад апрабраванай кірылічнай.

Зразумела, транслітарацыя ёсць чыста тэхнічны прыём пераводу адной графікі ў другую, чым і абумоўлены яе штучны характар. Такі характар маюць і заснаваныя на кірыліцы і лацініцы транслітарацыйныя сістэмы, што прымяняюцца да арабскаалфавітных тэкстаў. Аднак любая транслітарацыя не павінна быць настолькі штучнай, каб з самага пачатку не прадугледжваць і не меркаваць самога прачытання тэкстаў. А між тым любая ТС мае на мэце зрабіць даступнымі недасягальныя для шырокай навуковай (і не толькі) грамадскасці тэксты. Вось чаму ў кожнай ТС аглядка на вымаўленне, гэта значыць на гукавы бок слова, павінна мець калі не рашаючае, то прыкметнае значэнне. Калі да існуючых сістэм, і асабліва да ТС А. Антановіча, дадаць большай магчымасці «прасвечваць» гучанне, то філалагічная каштоўнасць арабскаалфавітнай спадчыны значна ўзрасце. Транслітараваныя тэксты з захаваннем сістэмы А. Антановіча ў звязку з элементамі фанетычнай транскрыпцыі стануць больш даступныя. Арабскае пісьмо і творчае прымяненне яго татарскімі кніжнікамі даюць нам магчымасць на пісьме адлюстраваць бясспрэчныя фанетычныя рысы беларускай мовы. Транскрыпцыю можна выкарыстаць у бясспрэчных фаналагічных выпадках, якія надзейна адлюстроўваюцца арабскім пісьмом. Такімі, напрыклад, з'яўляюцца: а) мяккі характар зычных *з', с', дз', ц'*, якія на пісьме перадаюцца асобнымі ў адрозненне ад іх цвёрдых варыянтаў літарамі, б) цвёрдасць шыпячых, афрыкат *дж, ц,* зычнага *р,* якія ў беларускай мове зацвярдзелі к канцу XVI ст. Менш аб'ектыўных даных можа быць пры транскрыпцыі этымалагічна мяккіх зычных, мяккасць якіх арабскімі літарамі не перадаецца. Але і тут у пераважнай большасці выпадкаў можна прымяняць яе да той мяжы, пакуль мяккасць або цвёрдасць распазнаецца ў адпаведнасці з сучаснай дыстрыбуцыяй. У тым выпадку, калі характар зычнага паводле мяккасці-цвёрдасці гарантавана не ўстанаўліваецца, прымяняецца сістэма транслітарацыі «па Антановічу». Можна сфармуляваць наступныя правілы прымянення ТС А. Антановіча з адначасовым выкарыстаннем элементаў фанетычнай транскрыпцыі (пашыраны варыянт).

1. Сістэма транслітарацыі А. Антановіча захоўваецца цалкам.

2. Дадаткова перадаюцца наступныя фанетычныя з'явы і асаблівасці:

а) асіміляцыйная мяккасць зычных *з', с', дз', ц'* з дапамогай літары *ь* (мяккі знак): *радасьць, сьмех, дзверы, цьвік*. Пры гэтым мяккасць наступнага зычнага (яна не выклікае ніякага сумнення) абазначаецца напісаннем ётаванай галоснай або мяккага знака;

б) мяккія і цвёрдыя зычныя перадаюцца на пісьме ў адпаведнасці з сучаснай дыстрыбуцыяй сучаснымі графічнымі сродкамі. Першыя абазначаюцца напісаннем пасля іх літары ь (мяккі знак) і ётаваных *i, e, ё, ю, я* (напрыклад, так запісваюцца *дз, ц* у інфінітывах, імператыўных формах, абстрактных назойніках III сучаснага скланення: *чытаць, сядзь, вернасьць*), другія – наступным напісаннем літар *a, o, y, ы, э* (напрыклад, так афармляюцца словы з зацвярдзелымі шыпячымі, *p, c, dj*: *шэры, цэлы, Джэбра’іл*). Гэта дасць магчымасць размяжоўваць такія выпадкі, як *дна – дня, быў – біў, маса – мяса, порамі – пёрамі* і пад., а словы накшталт *агну, гуланнем, людзі* атрымаюць карэктнае афармленне – *агну, гуляннем, людзі*. У выпадку, калі мяккасць або цвёрдасць зычнага не вызначаецца, прымяняецца ТС «па Антановічу»;

в) злучнік *i* транслітаруецца літарай *i*, а злучнік *a* і пачатковы *a* ва ўсіх выпадках, і нават тады, калі запісаны камбінацыяй *айн + фатха*, – літарай *a*¹, а не літарай *e*, якая ў адпаведных фанетычных умовах можа быць прачытана як [йе];

г) онімы ўсходняга паходжання транслітаруюцца ў адпаведнасці з сучасным вымаўленнем: *Іса, Йсуф, Муса* і пад.;

д) літара *ваў* *و* у пазіцыі пасля галоснага перад зычным або на канцы слова транслітаруецца літарай *ў*: *жоўты, стаяў*.

Ніжэй мы прапануем *спрошчаны* варыянт транслітарацыі з выкарыстаннем элементаў фанетычнай транскрыпцыі на аснове беларускага алфавіта (гл. табліцу). Гэты варыянт, за рэдкім выключэннем, супадае з прапанаваным Галінай Мішкінене [3]. Адрозненні датычацца транслітарацыі галосных – яны перадаюцца без дадатковых значкоў; літара *гайн* *غ* транслітаруецца як *г^к*, а літара *заль* *ذ* гэтак жа, як і *зайн* *ز*, – літарай *з*. Правілы адлюстравання *фанетычных* з’яў аднолькавыя, як і пры пашыраным варыянце транслітарацыі (гл. пункт 2).

Табліца

Парадкавы №	Графічныя формы арабскіх літар				Гукавое значэнне	Транслітарацыйныя знакі
	Канцавая	Сярэдзінная	Пачатковая	Адасобленая		
1.	ب	ب	ب	ب	б	б
2.	و	و	و	و	в, ў	в, ў
3.	ا	ا	ا	ا	г	г
4.	غ	غ	غ	غ	г ^к	г ^к
5.	د	د	د	د	д	д
6.	ج	ج	ج	ج	дж	дж
7.	ذ	ذ	ذ	ذ	дз ¹	дз
8.	ژ	ژ	ژ	ژ	ж	ж
9.	ض	ض	ض	ض	з	з
10.	ظ	ظ	ظ	ظ	з	з
11.	ز	ز	ز	ز	з ¹	з ¹
12.	ذ	ذ	ذ	ذ	з ¹	з ¹
13.	ي	ي	ي	ي	й	й
14.	ق	ق	ق	ق	к	к
15.	ك	ك	ك	ك	к ¹	к ¹
16.	ل	ل	ل	ل	л	л

¹ Чаму б і не? Фатхай у арабскай мове абазначаецца кароткі [а], беларускай мове даўжыня і кароткасць галосных не ўласціва.

17.	م	م	م	م	М	М
18.	ن	ن	ن	ن	Н	Н
19.	پ	پ	پ	پ	П	П
20.	ر	ر	ر	ر	Р	Р
21.	ص	ص	ص	ص	С	С
22.	ث	ث	ث	ث	С'	С'
23.	س	س	س	س	С'	С'
24.	ش	ش	ش	ش	Ш	Ш
25.	ط	ط	ط	ط	Т	Т
26.	ت	ت	ت	ت	Т	Т
27.	ف	ف	ف	ف	Ф	Ф
28.	ح	ح	ح	ح	Х	Х
29.	خ	خ	خ	خ	Х	Х
30.	ص	ص	ص	ص	Ц', Ц	Ц
31.	چ	چ	چ	چ	Ч	Ч
32.	ش	ش	ش	ش	Ш	Ш
33.	ع	ع	ع	ع	—	—
34.	ا	ا	ا	ا	—	—
35.		ء	ء		—	'

Ніжэй прыводзіцца ўрывак з Кітаба Абрагіма Хасяневіча (1832) з выкарыстаннем скарэктаванай сістэмы транслітарацыі з элементамі фанетычнай транскрыпцыі ў пашыраным (1) і спрошчаным (2) варыянтах:

(1) *аднаго дня іса прарок яго мілосьць ласка божэ над нім да маткі свайей мувіл і matka мне мувіл джэбра'іл што гэты сьвет мешкане дачаснае йест прэто гэты сьвет занехайма 'э на там той сьвет векоісты стараймасе так да маткі мувіл то нам лепей б'удзе (91a24–91b3).*

(2) *аднаго дня іса прарок яго мілосьць ласка божэ над нім да маткі свайей мувіл і matka мне мувіл джэбра'іл што гэты сьвет мешкане дачаснае йест прэто гэты сьвет занехайма а на там той сьвет векоісты стараймасе так да маткі мувіл то нам лепей будзе (91a24–91b3).*

Зробім некаторыя падагульненні.

1. І кірыліца, і лацініца могуць у роўнай ступені з аднолькавым поспехам быць сродкам транслітарацыі арабскаалфавітных манускрыптаў незалежна ад часу ўзнікнення апошніх.

2. У публікацыях, колькасць якіх істотна павялічылася ў апошні час, няма аднастайнасці і адзінства ў перадачы арабскіх графічных знакаў як сродкамі лацінскага пісьма, так і кірылічнага.

3. Выкарыстанне «поўнага» і «спрошчанага» варыянтаў транслітарацыі, напрыклад з выкарыстаннем кірыліцы, магчымае. Гіпатэтычна ў кожнага з іх можа быць свая матывацыя да выкарыстання, абумоўленая характарам навуковых задач.

4. З мэтай дэманстрацыі гукавой спецыфікі тагачаснай мовы ў кожнай ТС (спрошчанай або пашыранай) могуць быць выкарыстаны элементы фанетычнай транскрыпцыі. Пры гэтым не запатрабуецца ў кожнай публікацыі ўзнаўляць тлумачэнне прынцыпаў транслітарацыі і прымяняць табліцу ўмоўных абазначэнняў.

ЛІТАРАТУРА

1. **Несцяровіч, В.І.** Транслітарацыя беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом. Частка 1 / В.І. Несцяровіч // Веснік ВДУ. – 2002. – № 3. – С. 63–69.

2. **Антонович, А.К.** Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – 417 с.
3. **Мишкинене, Г.А.** К проблеме транслитерации китаба ЛУ-893 / Г.А. Мишкинене // Языкознание. – 1991. – № 42(2). – С. 64–69.
4. **Мишкинене, Г.А.** Тема ислама на страницах рукописей литовских татар / Г.А. Мишкинене // Мечети и мизары татар Беларуси, Литвы и Польши: к столетию второй Минской мечети: материалы VII Международной науч.-практ. конф. – Новгород, 2003. – С. 169–178.
5. **Тарэлка, М.** Тэкст суфійскага паходжання з беларуска-татарскага хамаіла / М. Тарэлка, І. Сынкова // Актуальныя праблемы паланістыкі. – 2005. – С. 29–54.
6. **Suter, P.** Alfurkun Tatarski: Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir / P. Suter. – Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 2004. – 555 p.
7. **Мишкинене, Г.А.** Проблемы археографических исследований в области татаристики / Г.А. Мишкинене // Тюркские народы в истории Беларуси. Часть 2: Книжность тюркских народов Беларуси: материалы IX Международной науч.-практ. конф. – Минск, 2005. – С. 42–43.

S U M M A R Y

The application of transliteration with the elements of phonetic transcription on the basis of Cyrillic in Arabic alphabetical texts (XVIII–XIX centuries) ensures the acceptance of additional phonetic characteristics of the Byelorussian language of that time and simplifies the understanding of the text by broad scientific community. It is possible to use transliteration systems with a maximum or minimum modification of alphabets on the Cyrillic or Latin ground.

Поступила в редакцию 17.10.2008